

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

NALJAD KIRIKUTEGELASTEST EESTIS JA VALGEVENES XIX-XXI SAJANDIL

LIISI LAINESTE, ANASTASIYA FIADOTAVA,
TÕNNO JONUUS

Küsimus Armeenia Raadiole: Mis on ühist kirikuõpetajal ja teeviidal?
Armeenia Raadio vastab: Mõlemad näitavad teed, aga ise seda teed ei käi.
(1980; Viikberg 1997: 119)

Kuigi religiooni peetakse traditsiooniliselt tõsiseks, huumorivabaks eluvaldkonnaks (Capps 2006: 414) ning sellega naljatades võib kergesti ületada lubatud-lubamatu huumori nähtamatu piiri,¹ leidub religioonis küllaldaselt koomilist potentsiaali, mida on riskidele vaatamata – või just nende tõttu² – alati varjalt ära kasutatud. Naljakaid lugusid vaimulikest tuntakse üle Euroopa ja sellest annab tunnistust suur hulk kirikutegelastega seotud Aarne-Thompson-Utheri kataloogi naljatüüpe (ATU 1725–1849).

Olukordades, kus ilmneb pingeid ja (koomilisi) vastuolusid ning omadusi, tekibki huumor. Rudolf Põldmäe (1941a: 13–14) on täheldanud, et naljad on üks realistlikumaid rahvaloomingu liike, kuid lisab samas, et huumor pole maise elu koopia, vaid eelistab silmatorkavaid, groteskseks liialdatud elemente. Kuid nali on mitmetähenduslik (ja mitteheausklik) kommunikatsiooni-

¹ Näiteks nn Muhamedi karikatuuride skandaal, vt Davies jt 2008.

² Näiteks on täheldatud, et tsensuuril on huumori tekkele ja levikule positiivne mõju, vt Watters 2011. Ameerika ja briti näiteid vt Freedman 2009: 49–51, 84–87.

viis (Raskin 1985: 100–104; vt ka Oring 2003: 95), mille põhjal ei saa teha üheseid järeldusi tegelike hoiakute ja stereotüüpide kohta.

Käesolevas artiklis võrdleme eesti ja valgevene nalju kirikutegelas-test XIX sajandist tänapäevani.³ Osutame, et vaatamata erinevustele naljade religiooniajaloolises, poliitilises ja kultuurilises taustas leidub teemades tähelepanuväärseid kattuvusi. Neil aegadel levinud naljateemade (või -skriptide, vt Raskin 1985: 80–82) näitel saame kirjeldada huumori toime- ja muutumise mehhanisme ning seeläbi osutada, kuidas huumor üldisemalt sotsiaalse reaalsusega seostub. Analüüsime ka nõukogude ajal eesti ja valgevene folkloristide poolt (Selma Lätt, Loreida Raudsep, Anatol Fiadosik, Kantsancin Kabašnikaū jt) ideoloogiliselt lahti mõtestatud naljandite kultuurilist ja ajaloolist konteksti, osutades, et naljandite sisus peegelduv vaimulike ja talupoegade vaheline vastasseis on seletatav eelkõige pingetega sotsiaalsetes suhetes, mitte aga talurahva üldise religioonivastasusega. Artiklist on välja jäänud motiiv pastorist või mõnest teisest kirikutegelasest kui triksterist (vt nt Krikmann 2012: 2.6). Selle ulatusliku teema käsitlemiseks on valmimas eraldi artikkel. Märkimist väärib ka teoloogilise sisuga huumor, mis kommenteerib religiooni ja religioossust üldisemalt, sh usklikke ja usupraktikaid (Van Herck 2011: 191–203). Kuigi käesolev uurimus selliseid nalju otseselt ei käsitle, esineb neid siiski mõnel määral meie vaadeldud materjalis.

Võrdlev-ajaloolise sotsioloogilise meetodi rakendamine naljade analüüsil (Davies 1990, 1998, 2011) on näidanud, et nalja sihtmärgiks valitakse sageli selline sotsiaalne inimgrupp, mille liikmete kohta arvatakse, et nad on oma võimu saavutanud tänu juhusele (nt olles sündinud aristokraatide perekonda) või monopolile (nt saades võimule totalitaarses ühiskonnas või tänu soodsa-tele oludele), mitte oskustele-teadmistele. Naerualused võivad teenida elatist moel, millest ei jää teenuse või toote tarbijale materiaalselt tulemit või märki, nagu näiteks juristid lepingute koostamise ja nõustamisega. Sama mehhanism toimib ka kirikutegelastega naljades: vaimulike võim toetub nende moraalsele ja eetilisele üleolekule, teadmistele, kutsumusele ning oskusele vaimu ja hinge harida, mis pole aga midagi käega katsutavat ja tundub naljarääkijatele vahel isegi ebapraktiline. Christie Daviese sõnul oli vaimulikel talupoegade silmis „kõrge maine, mis sai osaks kõigile neile, kes eelkõige vanasti tegelesid vaimu-elu, üleva ja abstraktsega, mitte kasulike ja praktiliste asjadega”⁴ (2011: 269), kuid kellele samal ajal omistati käitumist, mis seadis selle maine kahtluse alla. Lisaks ei tegele vaimulikud ainuüksi hingehoidmisega: naljades on nad aktiivsed nii vaimses kui ka materiaalses sfääris (nt nii kirikus ja kiriklikel talitustel kui ka kõrtsis ja kaupa tegemas) ja nende vahel valides otsustavad vaimulikud sageli viimase kasuks, olgugi et nende sotsiaalne positsioon nõuaks esimese eelistamist. See ongi vaimulikunaljade põhiaines ja koomilise vastuolu allikas.

³ Käsitletud perioodidest varaseimal toimus üleminek naljandilt naljale. Mõiste *naljand* tähistab üldiselt pikemat, puänteerimata ja moraliseerivat humoorikat rahvajuttu; nali on mõiste, mida kasutatakse paralleelselt žanrimõistega *anekdoot*, s.o lühike, puändiga humoorikas lugu. Kui tegemist pole selgelt naljandžanriga, kasutame pigem üldterminina sõna *nali* (vt ka Krikmann 2002).

⁴ Siin ja edaspidi on kõik (sh naljatekstide) tõlked inglise, vene ja valgevene keelest artikli autoritelt.

1. Kogumistöö ja allikad

1.1. Religioonihuumori kogumine ning varasem käsitus Eestis ja Valgevenes

Varaseimad naljanditeksid Eestist ja Valgevenest pärinevad XIX sajandist, mil selle žanriga tegeleti pigem möödaminnes, täpselt teadmata, kas sellist pärimust tuleks ülepea koguda või on see liiga kerglane. Nagu ülejäänud folkloori, koguti ka nalju Eestis kirikuõpetajate ja intellektuaalide initsiatiivil (F. W. Wilmann, J. H. Rosenplänter, F. R. Kreutzwald). Matthias Johann Eisen andis välja esimesed rahvanaljandite kogud (1895, 1896a, 1896b, 1897, 1901, 1909, 1922). Neis leidub siiski vaid üksikuid kirikuõpetajatega seotud naljandeid. Olles ise vaimulik, toimetas ta väidetavalt nalju religioosses plaanis sobilikumaks: näiteks muutis algse luterliku pastori hoopis õigeusu papiks või mõisnikuks (Raudsep 1983: 125–126). Ka korrespondendid tunnistasid kohatumate naljade väljapraakimist: „Nii on ka palju juttusi „pappidest” ja õpetajatest, mida ma Eesti vanavaraks ei jõua pidada ja selle pärast Teid nendega vaevama ei taha hakata” (anonüümse rahvaluulekoguja kirjust Jakob Hurdale, tsit Raudsep 1983: 123; vt ka Põldmäe 1941a: 23). Varane rahvahuumor „taasavastati” 1930. aastate teisel poolel Rudolf Põldmäe tänuväärset algatusel: ta koostas rahvanaljade kogumise küsitluskava, korrastas kogusid ja avaldas ülevaateartikleid (Põldmäe 1941a, 1941b).

Valgevene varasema pärimuse kogumislugu on eripalgelisem. Ka seal on põhiosa naljanditest kogutud XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, kuid erinevalt Eesti praktikast ei olnud folkloorikogujad vaimulikud. Michael Federowski oma aja suurim trükis avaldatud valgevene rahvanaljandite kogu sisaldas religiooniteemalisi nalju lausa kahes eraldi peatükis: naljad õigeusu pappidest ja katoliku preestritest (Federowski 1903). Enesetsensuuri esines sellegipoolest, näiteks üks varasemaid rahvaluulekogujaid Jevdokim Romanov on tunnistanud, et puutus kokku paljude jumalat teotavate naljanditega (Romanov 1887: 435), kuid avaldas neist vaid kaks, needki väga leebed. Tsen-seerida võis ka riigivõim: Pavel Shein ei saanud just seetõttu oma antoloogiasse lisada osa kiriku ja religiooniga seotud naljandeid (Fiadosik 1978: 60).

Varaseimat arhiivis leiduvat religioonihuumorit on Eestis (vähem Valgevenes) üsna põhjalikult uuritud ja kaardistatud – see on n-ö „haljendav oaas huumoriuurimise kõrbes” (Krikmann 2012: 2.4.4). Selles mängisid rolli Põldmäe aktiivne algatus ning 1950. ja 1960. aastate ideoloogiliselt soodsad olud teemaga tegelemiseks. Teadusliku ateismi propagandast kannustatuna avaldati Eestis (Lätt 1957; Lätt, Rüütel 1963; Raudsep 1961a, 1961b, 1969, 1976, 1983) ja Valgevenes (vt Fiadosik 1978; Kabašnikaŭ, Fiadosik 1960) ideoloogiliselt kallutatud käsitlusi ja populaarseid väljaandeid ning mõtestati ümber nii värskest kogutud kui ka juba arhiivis leiduvaid tekste. Ideoloogilistest nõudmistest suunatuna sai huumorist folkloristlikes uurimistöodes tõendusmaterjal rahva püsivast ateistlikust meelsusest, rõhutati sobivaid ütlusi, nagu „Eestimaa on sakste taevas, pappidel ta paradiis, võõra rahva rahaauk, talu-rahva põrguhaud” (Lätt, Rüütel 1963: 48; vrd Faehlmanni avaloeng eesti keele lektorina Tartu ülikoolis 1842. aasta sügissemestril, tsit Lepik, Raud 1953: 114). Ka valgevene rahvapärimuses on vanasõnu, nagu „Härä ja preester on

kui ühe vitsaga löödud” (Zaleski jt 1961: 202) ja „Valgevene talupojad kuu-levad ainult sõna „Anna!” – jumalalt, tsaarilt ja preestrilt” (Zaleski jt 1961: 203). Religioonivastaste naljade antoloogiad koostati nii valgevene (Zaleski jt 1961; Nikolski 1939) kui ka laiemalt idaslaavi (Vasilevič, Fiadosik 1979; Fiadosik, Piatrouškaja 1990) materjali põhjal ja seda jätkus üldistesegi naljakogumikesse (Fiadosik 1984, 2005; Kabašnikaŭ, Fiadosik 1960; Biaspaly 1970; Kachanoŭski 1989). Nõukogude ajast (kuigi enamasti väljaspool Nõukogude Liitu ilmunud väljaannetest) leiame ka vastassuunalisi nalju, mis pilavad ideoloogiliselt suunatud ateismi: näiteks nali kompartei ametnikust, kes paavstile kirikus palvetamisega vahele jääb ning tunnistab, et ta on mittepraktiseeriv usklik, samas kui parteiliikmena – vastupidiselt – praktiseeriv mitteusklik (Huumor 1980).

Pärast teadusliku ateismi propaganda aktiivset faasi 1960. aastate algul jäi religiooniteemaliste naljade kogumine ja uurimine tagaplaanile nii Eestis kui mõnevõrra hiljem ka Valgevenes, sest ühelt poolt kadus religioonivastase propaganda aktuaalsus, teisalt taandus üleüldiselt naljade, naljandite ja anekdootide kogumine. Naljade laekumine arhiividesse on sealtpeale olnud väga juhuslik. Nii jäid ka kirikutegelastega seotud naljad teaduslikus uurimistegevuses kõrvaliseks. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi see teema uuesti teaduse fookusesse tuua, samuti vaadata nalju lähtuvalt huumoriuurimise teooriast, mitte ateismiideoloogiast, millega religiooniteemalised naljad taandati nõukogude ajal rahvapärase ateismi väljendusvormiks.

1.2. Uurimismaterjal

Artikli peamise uurimismaterjali moodustavad Eesti ja Valgevene arhiividest ja trükkis avaldatud allikatest kogutud naljandid ja naljad alates 1880-ndatest kuni 1950-ndate aastateni. Umbes veerand nii eesti kui ka valgevene vanemaid rahvajutte on naljad, millest omakorda kuuendik tegeleb religiooniteemadega. Vanem eesti materjal koosneb 475 naljanditüübist,⁵ valgevene materjal umbes 250 tüübist. Kuna sarnaseid tüüбивariante leidub erinevate sihtmärkide kohta – naljad pastoritest ja pappidest pilavad näiteks ka mõisahärrasid –, võtsime laiem konteksti mõistmiseks arvesse teistegi kategooriate nalju (etnilised naljad, eluperioodid, mõisnikud, elukutsed). Arengutrendide kirjeldamiseks kaasasime valimisse tekste, mis on kogutud alates 1950. aastast, sh sporaadiliselt arhiivi laekunud või avaldatud naljamaterjali (nt Viikberg 1997; Biaspaly 1970; Kachanoŭski 1989), ning tänapäevaseid naljatekste ja -pilte eesti ja valgevene veebilehtedelt, sh populaarsetelt huumorilehekülgedelt (nt meeldib.ee) või juhuleidudena foorumipostitustest. Valgevene nalju kirikutegelastest kogusime ka sotsiaalmeediakanalitest. Mõned neist Facebooki või VKontakte gruppidest on kõigile mõistetavad,⁶ ent on ka selliseid,⁷ kus seminaristid jagavad siseringi nalju, mille mõistmiseks on vaja tunda usundilugu.

⁵ Umbes 3000 teksti; vt ka Raudsep 1969, 1976.

⁶ Vt Facebook: Pravoslavnye šutjat, VKontakte: Pravoslavnye šutjat (‘Õigeusklikud naljatavad’) ja VKontakte: Pravoslavnye šutki (‘Õigeusu naljad’).

⁷ Vt VKontakte: APS/Akademija Porjadočnyh Seminarstov (‘KSA/Korralike Seminaristide Akadeemia’).

Populaarne on valgevene õigeusu papi YouTube'is algatatud ja modereeritud usuteemaliste videote kanal Batushka otvetit ('Isake vastab'). Viimastine religiooninaljade kogumisaktsioon toimus 2018. aasta detsembris nii Eestis kui ka Valgevenes ja see rikastas Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna (EFITA) arhiivi ligi 200 naljatekstiga. Neist kolmandik liigituvad isikulugudeks, ülejäänud aga klassikalisteks anekdootideks. Erinevalt varasematest folkloorikogumistest, mil nalju koguti kõigilt, oli see üleskutse suunatud eelkõige kirikuõpetajatele, mistõttu on nende naljade suunitlus ja spetsiifika mõnevõrra teistsugune kui varasemas materjalis. Kokku analüüsisime uurimuse käigus ligi 8000 naljateksti, millest 70% pärines eesti allikatest.

Enim levinud naljategelasteks on koomiline paar: kirikuõpetaja ning tema kõrval kirikuteenija või -abiline (Põldmäe 1941b: 424). Kuna ilmikust köster oli pastorist madalamal sotsiaalsel positsioonil, siis peegeldus see ka naljade rollijaotuses: köster kavaldas tavaliselt üle pastori, harvem vastupidi. Tänapäevastes naljades on aga piisavalt ka teistpidiseid näiteid, kus nalja tehakse just ilmikute või teiste konfessioonide üle. Mõnes naljas on tegelased seotud konkreetsete konfessioonidega: näiteks eesti naljades esindab pastor protestantlikku, preester katoliku ja papp õigeusu kirikut.⁸ Samal ajal kasutatakse mõisteid sageli vaheldumisi (näiteks sõna *preester* õigeusu kontekstis; sama nalja erinevates variantides vahetatakse tegelasi, näiteks preester asendatakse papiga⁹). Üldiseid nimetusi, nagu *papp*, *õpetaja* ja *kirikumees*, kasutatakse ka läbivalt eri konfessioonide kontekstis. Nimetused, nagu *kirikuhärra*, (*kirik*)*isand*, *pastorihärra* või *õpetajahärra* rõhutavad seisuslikku erinevust kirikutegelaste ja talupoegade vahel.

Valgevene kirikutegelaste nimetused on samuti heterogeensed: *non* ('õigeusupreester'), *дзяк* ('diakon'), *ксяндз* ('katoliku preester') on kõige sagedamini esinevad tegelased, harvemini võib (kõrval)tegelaseks olla *арганіст* ('orelimängija'), *клерык* ('kirikumees'), *архірэй* ('arhierei'), *біскуп* ('piiskop'), *панамар* ('köster'). Erinevalt Eestist nimetati Valgevenes (õigeusu) kirikuõpetajat rahvapäraselt *бацюшка*, mis on deminutiiv sõnast *бацька* 'isa' ja mida kasutati ka tsaarile viitamiseks, s.o *цар-бацюшка*.

Samades naljatüüpides võivad esineda erinevad kirikutegelased, aga ka inimesed väljastpoolt kirikut (saks, juut, kõrtsmik jms). Naljade alternatiivseks tegelaseks on sageli mõisnik. Üks valgevene nali algab järgmiselt: „Ükskord üks mõisnik (või võib-olla preester) tuli külasse makse koguma [...]” (Fiadok 2005: 53), mis osutab nende tegelaste geneerilisele sarnasusele. Rahvusvaheliselt tuntud triksteriloo (ATU 1543) väidab peategelane – kes eri versioonides võib olla pastor, köster, aga ka juut, kaupmees, mõisnik, kõrtsmik, sepp, isegi joodik –, et võtab vastu või korjab maast üles ainult ümmarguse summa (100 – ja mitte sentigi vähem). Kui tema väide proovile pannakse, osutub, et tema põhimõtted pole sugugi nii kindlad: ta võtab vastu summa, mis

⁸ Keskajal oli preester rahvusvaheliselt tuntud naljaobjekt ja seda nimetust kasutati kohati konfessioonideüleselt ka XIX sajandil Eestis, kuigi naljandites oli levinum nimetus *papp*; ka Valgevenes oli üldnimetuseks *papp*. Nimetused ja nende tähendusväljad on aja jooksul muutunud.

⁹ Nt Lätt, Rüütel 1963: 65; Lätt 1957: 171. Nimetustes on siiski vahet tehtud vaimulikul ja ilmalikul seisusel ning ei vööründrit ega kellameest pole papi / pastori / preestriga ära vahetatud.

prooviks pakutakse (nt 99), ja lahkub. Varaseimate eesti naljandite (ja vähem naljade) iseloomulikuks tunnuseks on isikunimede kasutamine, nt Mikwitzid (Pilistvere pastorid Eugen Mikwitz sen, ametis aastatel 1835–1877, ja Eugen Mikwitz jun, ametis aastatel 1877–1910), Alexander Wilhelm von Sengbusch (Pühalepa pastor, ametis aastatel 1822–1877) jt,¹⁰ mille abil rahvusvaheliste motiividega naljad mugandatakse kohalikeks lugudeks.

2. Analüüs. Kirikutegelastega naljade põhiteemad ja nende muutumine

2.1. Vanemad naljad

Vaimulike ühiskondlik positsioon tõstab nad sageli tähelepanu keskpunkti: nad peavad jutlusi ja kõnesid, noomivad ja õpetavad, juhatavad ja annavad eeskuju. Inimestena on nad vahel siiski ekslikud. Tajutud ebakõlad vaimulike sõnade ja tegude, nende ametile pandud ootuste ja tegelikkuse vahel on naljategijatele tänuväärseks algmaterjaliks. Kriitika on sageli suunatud liturgilistele reeglitele ja kommetele. Kirikuõpetajalt oodati näiteks head lauluoskust.

Ütel Vardsil, ei tiia' kas Jüril vai Juhanil olnu' halv muud altri pääl väega rüüki'. Tä olnu' hirmus helü, sis kui lasknu' tuu pikä joru laulõ perrä, nii et jälle kullõlda'. Rahvas es olõ' tedä selle tahtnu', et kollõ helü. Ütskord üts naistõrahvas naanu' ikma kerikun. Vardsil hää miil, et timä jutlusõ pääle ei olõvat ikkõ saanu' kiäki'. Opetaja nõudnu' pärast naisõ käest, et mis sa ikit. „Ei ma ei taha' tuud kuigi' üteldä” – „Ütle', ütle', ärä häbendägu' midagi!” – „Vot, mul ol'l hää lehmäkene, Maasik. Tuu kui lõpma nakaš, sis ai kah säänest hellü.”

(EKM ERA, ERA II 259, 394/5 (4) < Põlva, Laheda v, Otsa, E. Kirss (1939); valgevene versioon vt Romanov 1887: 428; ATU 1834)

Peamiselt Eestis tuntud keeleoskamatus pilavad naljad rõhutavad talurahva erinemist saksikutest vaimulikest. Valesti õpitud või hääldatud sõnad või fraasid võivad omandada obstsöönse tähenduse (näiteks kui pastor ütleb tavapärase „usinuses ja kasinuses” asemel „ussinussis ja kassinussis”, vt Krikmann 2012: 2.6), kõlada mitmetähenduslikult või lihtsalt naeruväärselt.

Saksa perekonnas ristsed. Vana pastor räägib saksa murdes, õnnistab toite: „Jummal ennistagu see leib! Jumal ennistagu see vein!” Näeb munade taga vorsti, lausub: „Jummal ennistagu see pikk liha seal munnade taga!”

(EKM ERA, ERA II 179, 658 (5) < Tapa, L. Böckler (1938))

Saksa päritolu kirikuõpetajad ei tundnud ega vallanud kohalikku keelt kuigi hästi, mis tegi nad naljategijatele kergeks saagiks. Naljades õpetatakse

¹⁰ Ka tegevuse asukohta (või elu- või päritolukoha) täpsem nimetamine oli just varasemates naljandites sage.

neile sõnade valesid tähendusi, näiteks kinnitatakse, et „kurat võtku” tähendab lihtsalt oma varasemate sõnade rõhutamist, mistõttu hüüab pastor jutluse ajal kantslist: „Kui korra maailma loomise ajal müristas ja välku lõi nõnda, et kurat võtku seda veel” (EKM ERA II 41, 503 (18) < Jüri, Kurna v, H. Hindreks, (1932)). Valgevenes on keelel põhinevaid nalju vähe, kuid vääriti mõistmine tekitab koomilise efekti ka ühes keeles vesteldes: näiteks naljas katoliku preestrist, kes tihti joob kõrtsmik Taaveti juures viina, kuid kes jutluse ajal kõneleb oma kogudusele kuningas Taavetist. Köster mõtleb, et preester räägib kõrtsmik Taavetist, ja ütleb, et Taavet ei anna talle enam viina võlgu. Preester vannub seda kuuldes ja lahkub ilma jutlust lõpetamata. (Federowski 1903: 174; vt ka ATU 1833A)

Koguduse vembumehed (tavapäraselt leerilapsed või köster) võivad eksimisvõimaluste suurendamiseks seada vaimulikele lõkse (panna teravaid esemeid toolile või kantsli serva, saagida läbi kantsli tugitalad (ATU 1825C) jms), nii et lõksu langemine kutsub esile tahtmatuid vandesõnu. Näiteks jutluse ajal rusikaga vastu kantsliserva virutav pastor peab pärast seda, kui rusikas tabab sinna määratud ebameeldivat ainet, vastama jutluses eelnevalt esitatud küsimusele mittesobilikul viisil, näiteks „Kui õige on inimese süda” – „Must kui tõkat”; „Mis on maailm väärt?” – „Kaks peotäit lehmast!” jne (vt variante Krikmann 2012: 2.4.4; ATU 1836).¹¹

Liigeses alkoholitarvitamises süüdistatakse eelkõige õigeusu pappe. Jutluste ja muude talituste pidamine joobeseisundis tekitab naljandites koomilisi situatsioone, näiteks kui papp, kes ristib last jääaugus ja teda liiga kaua vee all hoides ta uputab, lõpetab talituse sõnadega: „Jumal annab ja jumal võtab, Jumala nimi olgu kiidetud” (EKM, ERA II 150, 519/20 (2) < Räpina, Veriora v, D. Lepson (1937); puändi tsitaat on pärit Ii 1:21; ATU 1823). Mõnes naljas ei suuda papp joobeseisundi tõttu talitust lõpetada (vt Fiadosik 2005: 78; ATU 1836). Sarnaseid nalju, kuigi vähem, leidub ka pastorite kohta: ühes loos on pastoril kantsli all viinapudel ja aeg-ajalt peab ta kummardama, et lonksu võtta. Enne järjekordset kummardamist ütleb ta: „Üürikese aja pärast, siis te ei näe mind, ja taas üürikese aja pärast, siis te näete mind!” (Jn 16:16; vt ka Krikmann 2012: 2.4.4; ATU 1827). Naljades joovad pastorid ära armulauaveini ja asendavad selle veega või lasevad kogudusele teatada, et „viin ära auranud, sellepärast ei saa täna lauarahvast ette võtta” (EKM ERA, E 8013, 64 (190) < Põlva, Puuri). Hea õnne korral ei kahtlusta kogudus midagi, nagu selles loos: „Õpetaja ütleb kogudusele, et ta oma tervist mereveega arstima läheb. Läks aga arstima pääd humala veega.” (EKM ERA, EKS 48 XXIV 187, 16 < Palamuse, H. Karro)

Sage purjutamine käib käsikäes kaardimängu või kihlvedudega, nagu lugudes, kus kirikuõpetaja lubab raha, viina või muude hüvede eest kirikus kuradit nimetada, öeldes siis kogudusele jutluse ajal, et mitte kõik kuulajatest pole ristiinimesed, mõned on kuradid ka (EKM, RKM II 5, 591 (39) < Kaarma, Kuressaare v, Tahula, E. Reinart (1947)). Valgevene naljas kukuvad jutluse ajal papi varrukast välja kaardid ning papp laseb lastel need üles korjata, küsides, kas nad teavad, mis kaardid need on. Üks poiss teab, aga kui papp

¹¹ Hiljem on sellesama nalja peaosas professor või õpetaja, kellele õpilased vembu välja mõtlevad (Krikmann 2012: 2.4.4).

järgmisena küsib, kas ta ka jumalat paluda oskab, vastab too eitavalt. Siis ütleb papp, et ta viskas kaardid meelega maha, näitamaks, et kogudus on hukas ja viimnepäev lähedal (Nikolski 1939: 60–61; ATU 1827A).

Liigsöömise ja -joomise motiiv viitab vaimulike heale elujärjele. Ablas pastor võib olla lausa piinav vaatepilt.

Jüri kiriku õpetaja läinud külasse armulauda andma. Antud seal siis õpetajale paremad palad ette. Tulnud väike poiss, ja küsinud talt, näidates igale toidule, kas ta ka selle ära sööb. Õpetaja kostnud: „Jah.” Siis ütelnud poiss: „Küll sa oled aga kuladi hälg, kõik paned nahka!”

(EKM ERA, ERA II 57, 670 / 1 (17) < Harju-Jaani, T. Viedemann (1932))

Valgevene naljades armastavad õigeusu papid hästi süüa ning seda väljendab näiteks nali papist, kes suurest ahnusest ja aplusest kogub rasva, liha, vorsti, juustu ja võid ning hoiab saaki kirikus varjul. Küla vembumehed varastavad suurema osa sellest ära, lahkudes aga määrivad piltidel pühakute suud piima ja rasvaga kokku. Kui papp selle avastab, hakkab ta hädaldama: „Vaata nüüd, püha Nikolaus, sa oled juba nii vana, aga ikka sööd teiste inimeste toitu!” Ta näeb ka püha Peetrust ja Paulust ning tõreleb: „Püha Nikolaus võttis ainult natuke, aga teie kaks sõite, mis jõudsite, ja võtsite veel kaasa ka!” (Nikolski 1939: 43)

Vaimulike ahnus ja varanduse kogumine oli juba XVI sajandi reformaatrite üheks põhisüüdistuseks varasema kirikuelu korralduse vastu. Ahnusest räägivad näiteks jutud, kus õigeusu papp küsib kolm rubla lapse matmise eest,¹² mille peale lapse isa hüüab pahameelega: „Ta ei maksnud elusast peastki nii palju!” (Eisen 1901: 52; Krikmann 2012: 2.6). Sama ideed väljendab naljand, milles õigeusu papp ütleb sepale: „Pole paremat ametit kui sepa oma: ainult tee kõlks! Kõlks! Ja saad viis kopikat,” mille peale sepp vastab: „Pole paremat ametit kui papi oma: pläkutab-pläkutab ja saab poolteist rubla!” (Fiadosik 2005: 81) Kui katoliku preester küsib koguduselt, mis on lunastuse põhitingimus, vastab kogudus, et see on raha: ei möödu ju ühtki teenistust ilma selleta (Federowski 1903: 173). Vaimulike pidevat rahaga toimetamist (ostmist, müümist, vahetamist jm tehingute tegemist) on naeruvääristatud eriti juhul, kui see toimub jumalateenistuse ajal (ATU 1831A, sh järgmised kaks näidet). Kirikuõpetaja liikumine vaimuliku ja ilmaliku maailma vahel tekitab paratamatult koomilise efekti, nagu jutus, kus talumehele armulaualeiba andes küsib pastor: „Kas hall täkk alles?” ja armulauaveini juures lisab: „Tule pärast üles käärkambrisse, hakkame vahetama!” (EKM ERA, E 51379 < Lääne-Nigula). Vahel aga hakkab ilmalikele asjadele mõtlemine vaimulikkudele kõigile nähtavalt segama: „Pastor jutlustab surnuaial. Juhatab laulu laulu- raamatust, et laulu number on 1 rubla 25 kopikat, aga tahtis öelda, et 125.

¹² Kolm rubla on naljas ilmselge liialdus. Ehkki maksud kiriklike talituste eest olid igas koguduses mõnevõrra erinevad, jäid matusemaksud enamasti alla ühe rubla. Nii maksis Jõelähtme kihelkonnas 1839. aastal 5–10-aastase lapse matmine 31 kopikat ja noorematel veel vähem (vt Jõelähtme kiriku kroonika II: 64) ning Laiuse koguduses maksis lapse matmine vaid 6 kopikat (Köpp 1937: 40). Muude matmisprobleemide ja kleeerikute rahaahnuse kohta vt nt Kolm peotäit mulda 1934.

Oli rahaahne.” (EKM ERA, ERA II 261, 224 (51) < Kose, Ravila v, T. Võimula (1939))

Pastoril on naljandites ja naljades tihti liiderdaja kuulsus. Kuigi ei luteri ega õigeusu kiriku vaimulik ei pidanud andma kasinusvannet ja seega puudus otsene keeld naistega suhelda, on vaimulike käitumist kujutatud pigem teises äärmuses. Näiteks Tartu Peetri kiriku õpetaja Arnold Lauri kohta on räägitud, et kui ta maal pulmas käinud, siis ronis tüdrukuga lakka, ise lauldes: „Las lipata, las lennata, ei teises ilmas enam ei saa!” (EKM ERA, ERA II 261, 204 (2) < Tallinn, T. Võimula (1939)). Üks tuntud eesti nali jutustab pastorst ja köstrist (või papist), kes seisavad kiriku uksele ja noogutavad iga kord, kui möödub mõni naine, kelle nad on võrgutanud. Köstri naise möödudes noogutavad mõlemad, aga kui mööduvad pastori naine ja tütar, noogutab pastor üks kord, aga köster kaks korda (Krikmann 2012: 2.4.4; ATU 1781). Niisamuti on levinud lugu (ATU 1777A, nt Fiadosik 2005: 88–89), milles köster ja pastor ei taha teineteisele oma patte – varastamist ja liiderlikkust – tunnistada. Pastor küsib kirikus köstrilt, kas tema varastas kellamehe lamba. Köster ütleb, et ta küsimust ei kuulnud, ja soovib pastoril tema kohale tulla ja proovida. Nad vahetavad kohad ja köster küsib, kas pastor magas kellamehe naisega. Seepeale tõdevad mõlemad, et kirikus on üks koht, kus midagi kuulda pole.

Sage on võrgutamise ja sellele järgneva karistuse motiiv.

Papp käinud vahel lõbumajas. Kaks tüdrukut otsustanud talle, kui jälle tuleb, pussi mängida. Eks papp tulnudki. Läinud tuttava tüdruku juurde teisele korrale. Natukese aja pärast jooksnud asjaosaline tüdruk nende juurde, hüüdnud: „Häda, häda! Politsei on maja ümber piiranud, politseimehed otsivad kogu maja läbi, hagevad kedagi kurjategijat!”

Papp hädaldama: „Helde taevas, mis minust saab, kui mind siit leitakse?” Tüdruk õpetama: „Tehke endid tundmatuks. Mul on siin lõikamismasin. Lõikame teie juuksed ja habeme maha, siis ei tunne politsei, et te papp olete!”

Papp vasta: „Ega muu nõu ei aita.” Eks tüdruk lõiganudki papi habeme ja juuksed maha. Natukese aja pärast läinud tüdruk vaatama, kuidas on lugu politseiga. Tulnud pea tagasi, ütelnud: „Ei ole enam viga, politsei kurjategija kätte saanud, oma teed läinud!”

(EKM ERA, E 8014, 71 (202))

Kombluspiire kommenteerivad naljad võivad olla üldisemalt obstsöönse sisuga, näiteks lugu pastorst, kes ütleb „mul on kõva, mul on kõva, mul on kõva usk Issandasse” (Krikmann 2012: 2.6).

2.2. Nõukogudeaegsed naljad

Paljud naljanditeemad nii Eestis kui ka Valgevenes kandusid XX sajandisse ning kestsid edasi nõukogudeaegsetes naljades. Naljad muutusid vormilt lühemaks ning puánt tuli selgemini esile (vt allmärkus nr 3), kuid sisus on sarnasusi.

Diakon: Miks te viina joote, isa? See on inimkonna vaenlane.

Preester: Ma joon, sest Evangeelium ütleb: „Armasta oma vaenlast!”

(Fiadosik 2005: 263)

Akadeemiliste kogumike ja populaarsete anekdoodiväljaannete autorid levitasid nõukogude ajal taotluslikult selliseid tekste, mis nii usku kui ka vaimulikke naeruvääristasid (nt näitasid neid kui liiderlikke ja ahneid tegelasi, vt Lätt 1957), kus talupojad (kui maaproletariaat) kirikutegelaste nõrkustele osutasid või neid üle kavaldasid (vt Fiadosik 1978: 59, mis annab ülevaate Valgevenes toimunud ateismiteemalisest arutelust).

Lisandunud naljaskriptid käsitlevad Nõukogude ateistliku propagandaga tulnud teemasid, näiteks religioossuse naeruväärsust ja irratsionaalsust, combineerides neid rumala imperialistliku sabaraku ja käsilase stereotüübiga.

Meie juures juhtus järgmine lugu. Üks naine nägi surnuaias kõndimas meest, kes kandis valget rüüd, ning võttis tal käisest kinni. Mees hakkas karjuma: „Mis sa teed? Ära puutu mind! Ma olen Püha Vaim!” Ilma pikemalt mõtlemata hakkas naine „Püha Vaimu” kepiga nüpeldama, nii et mees kukkus maha ja hakkas valust püherdama. Tuli välja, et ta oli välismaa spioon – kaval, aga ikkagi nii rumal, sest ta arvas, et naine usub vaime. Aga naine ei uskunud. (Halubok jt 1940: 483)¹³

Lugu Karl Latserusest (rahvapäraselt Laatsarusest), kes oli ajavahemikul 1955–1963 ametis Viljandi rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimehena ja usuasjade volinikuna, räägib sellest, kuidas ta tulutult üritab võidelda kirikuskäimise vastu, kuid tema pingutustele vaatamata jääb ikka igasse kirikusse alles kolm-neli memme, kes „elavad igavesti” (EKM, EFITA F03-013-0022 (2019)). Naljad kirjeldavad ka koolides läbiviidavat ateistlikku propagandat.

Kord ühte Järvamaa kooli ilmus vahetult enne jõule raskelt eesti keelt murdev sineliga mees, kes astus suvalisse klassi ja küsis õpilastelt konkreetse küsimuse: „Andke käega märku, kes veel usub Jumalasse?” Tõusiski paar arglikku kätt. „Nii paluge nüüd Teda, et see teile annaks kommi!” Lapsed panid käed kokku ja palusidki, ent ei juhtunudki midagi. Mees jätkas: „Aga nüüd paluge Stalinit, et tema teile annaks kommi.” Lapsed panid uuesti käed kokku ja palusidki isakest Stalinit. Mõne hetke pärast avanes klassiuks ja teine sineliga mees tõi korviga igale lapsele mõne kommi. Seejärel lausus kutsumata külaline: „Nüüd siis teate, lapsed, kes on olemas ja keda pole!” (EKM, EFITA F03-013-0002 (2019))

Levis iseloomulik „põrandaalune” huumor, mida Stalin kogus legendi (ja vastavasisulise nalja) kohaselt „laagritäite kaup” (viide tuntud anekdoodi puändile, vt Viivik 2006), aga mille kõrghetk oli stagnatsiooniajal 1980. aastatel. Usuteemat kasutati siin selleks, et naeruvääristada poliitilisi otsuseid ja

¹³ Vt ka Nikolski 1939: 71–72 näidet tehnoloogilisest arengust, mida nõukogude ajal rõhutati kui tagatist, mille abil ratsionaalne maailmavaade saab võitu religioosse üle.

elukorraldust, mis paistis silma absurdsuse, kuid mitte efektiivsuse ja inimsõbralikkusega, kuigi avaldada võis selliseid nalju tüüpiliselt vaid väljaspool Nõukogude Liitu, nt välis-Eesti ajalehtedes:

Nõukogude Eestis liigub järgmine anekdoot:

Stalin, Churchill ja Truman istusid Kremliis koos. Lääne juhid tegid Stalinile etteheiteid, et tema riigis puudub usuvabadus ja Churchill pakkus Stalinile isegi kihlvedu, et N. Liidus ei oska enam keegi „Meie isa...” palvet. Stalin saatis NKVD otsima inimest, kes seda palvet siiski oskab. Suure otsimise peale leiti üks vanaeit, kes väitis, et ta veel oskab. Vanaeit tassiti Kremli ja „kolme suure” palge ette.

Eit kummardas sügavalt Stalini ees ja ütles: Meie isa...

Teine kummardus Churchilli ees ja lause: Sinu tahtmine sündigu...

Ning kolmas Trumani ees: Ja sinu riik tulgu...

(Lõbusat vahelugemist 1960)

2.3. Tänapäevane religioonihuumor

Nalju kirikutegelastest kohtab tänapäeval üsna harva ning need on universaalsemad, sageli ka ingliskeelses kultuuriruumis tuntud tekstid, mis viitavad usklike ja vaimulike lihtsameelsusele – või vastupidi kavalusele –, nagu näiteks tuntud kolme tegelasega nalja vormis:

Katoliku preester, luteri õpetaja ja nelipühi pastor on koos paadis ja püüavad kala. Ussikesed saavad otsa. Nelipühi pastor läheb siis tipa-tapa üle vee ja tuleb varsti ussikestega tagasi. Püüavad kala edasi. Varsti saavad jälle ussikesed otsa. Seejärel läheb luteri õpetaja tipa-tapa üle vee ja tuleb ussikestega tagasi. Kui kolmandat korda ussikesed otsa saavad, läheb katoliku preester. Astub paadist välja ja... mull-mull-mull-mull... vajub põhja. Seepeale ütleb luteri õpetaja: „Me oleks ikka pidanud talle ütlema, kus need kivid vee all asuvad.” Nelipühi pastor: „Millised kivid?”

(EKM, EFITA F03-013-0082 (2019)¹⁴)

Anekdoote tõlgitakse erinevatest allikatest ja keeltest ning sageli antakse naljadele selle käigus uued tegelased, kes on sihtkultuuris asjakohasemad (huumori globaliseerumise ehk kohalike ja üleilmsete tunnuste segunemise näiteid vt ka Shifman 2014: 152–170; Laineste, Fiadotava 2017: 102). Süvenenud on tundlikkus religioonipõhise diskrimineerimise suhtes, mis omakorda võib vähendada selliste naljade edasirääkimise ja sotsiaalmeedias jagamise tõenäosust.

Eesti huumoris pilatakse välimust (näiteks ametirüüd ja selle detaile, vt meem, mis võrdleb Jõhvi kirikuõpetajat „Tähesõdade” filmist tuntud tegelase Imperaatoriga¹⁵), aga ka religioossete toimingute arusaamatust ja igavust.

¹⁴ Valgevene variandis upub protestant ja katoliku preester teab kivide asukohta, õigeusu papp aga küsib puäntküsümuse „Millised kivid?”, vt <http://dubus.by/modules/anekdots/viewcat.php?cid=15&min=310&orderby=dateD&show=10> (7. XII 2018).

¹⁵ <https://www.facebook.com/eestiekspress/posts/10155871386416651> (4. X 2019).

Saabuvad bussijuht ja kirikuõpetaja taevasse. Peetrus teeb värava lahti ja laseb bussijuhi sisse, aga kirikuõpetaja ees lööb ukse pauguga kinni. Koputab siis uuesti uksele ja Peetrus avab. Kirikuõpetaja küsib, milles asi: „Mina olen sind aastaid juba ausalt teeninud aga sina eelistad bussijuhti.” – „Vaata,” ütleb Peetrus. „Kui sina pühapäeval jutlust pidasid, jäid inimesed magama, aga peale jutlust, kui bussijuht hakkas neid koju sõidutama, hakkasid kõik Jumalat paluma!”

(EKM, EFITA F03-013-0092 (2019), vt valgevene versiooni <https://talks.by/showthread.php?t=2532253&page=588> (7. XII 2018))

Suur hulk valgevene naljadest kombineerib religiooni ning etnilisuse mõõdet, näiteks on tegelasteks õigeusu papp, katoliku preester ja juudi rabi nagu kolme rahva naljadeski. Keskkond, kus vaimulikud tegutsevad, aga erineb vanade, XIX sajandi naljade omast. Mõisnikku, vaimuliku staatusekaaslast võivad anekdootides asendada tänapäevased võimuesindajad – politseinikud:

Preester ja politsei kõnnivad mööda tänavat ja kurdavad üksteisele oma rasket elu. Järsku näevad nad kahte inimest, kes raevukalt kaklevad. Politsei tahab nad lahutada, aga preester hoiab teda tagasi: „Oota natuke, pojake!”. Kaklus lõpeb, üks mees lamab surnult maas. Preester ütleb politseile: „Nüüd on õige aeg: üks on sinu oma ja teine on minu oma.”

(<http://talks.by/showthread.php?t=2532253&page=2120> (7. XII 2018))

Illustratsioon 1. Raha on kurjast. Viige see kirikusse. (https://forumnov.com/uploads/monthly_07_2012/post-59831-1342870853.jpg (14. VI 2018))

Valgevene meemid kommenteerivad vaimulike väljanägemist (nt suurt kehakaalu), mida võib interpreteerida ka kui nende rikkuse ja luksusliku elu kriitikat, nagu järgnev meem patriarh Kirillist, kelle elustiili naeruvääristavad nii valgevene kui ka vene humoorikad pildid (vt illustratsioon 1).

Luksusliku elu kriitika väljendub ka järgmises naljas:

Baptist ja õigeusu preester vaidlevad.

Baptist: Te ristite valesti, isake. On vaja ristida nii, et kastate ristitava üleni vee alla, aga teie ainult piserdate vett.

Õigeusu papp: Kui mul oleks ujula, siis ma ristiks ka nii, et kastaksin üleni vee alla.

Baptist: Aga Teil on ju ujula.

Õigeusu papp: Jah, aga see ei asu kirikus.

(EKM, EFITA F03-013-00103 (2019); õigeusu papp, 41-aastane mees)

Naljad, mida räägivad valgevene kirikuringkondade esindajad, on mitmekesisemad. Näiteks tõdesid nad naljade kogumise üleskutele vastates, et kasutavad palju spetsiifilist huumorit, mida väljaspool vaimulikkonda alati ei mõistetagi.

On teada-tuntud asi, et suuremal osal õigeusu pappidest on pikad juuksed, mistõttu ütlevad nad n-ö habemekammimispalve; pead kammides ütlevad nad „Siin on meri, suur ja lai” ja oma habet kammides ütlevad nad „Seal kubiseb lugematu palju elajaid.”¹⁶

(EKM, EFITA F03-013-00120 (2019); Minski teoloogiaakadeemia tudeng, 22-aastane mees)

Tuginedes tähelepanekutele huumori vormi ning sisu muutuste kohta – nalju ja anekdoote asendavad XXI sajandil uued huumoriliigid, näiteks multimediaalne huumor, vaimulikud pole naljasihhtmärkide seas märgatav grupp (kuigi XIX sajandil moodustasid vastavad naljad kuuendiku kogu huumoripärimusest) –, võime väita, et usuteemaliste ja kirikutegelaste pihta suunatud naljade arv on XX sajandi jooksul kahanenud.

3. Arutelu ja kokkuvõte

Eesti ja valgevene naljad kirikutegelastest, eriti varasemad (XIX sajandi lõpp – XX sajandi algus), on teemade osas kattuvad: huvi maiste lõbude vastu, rahaahnus ja hanekstõmbamine koguduse poolt jm. Rohkem kui pooltele neist naljandeist on omistatav ATU registri tüübinumber. See näitab, et Eestis ja Valgevenes levisid laialt sellised naljanditüübid, mis olid tuntud üle kogu Euroopa; samal ajal peegeldasid naljad kohalikke olusid, kohaldades tekstide tegelaskujusid ja naljasituatsioone. Slaavi ja läänemeresoome laenude levikumustreid arvestades pole see üllatav (Oinas 1969). Daviese anekdootide sihtmärgi valiku võrdlev-ajaloolisest sotsioloogilisest mudelist (1990, 1998, 2002,

¹⁶ Ps 104: 25.

2011) lähtudes tuleks eesti ja valgevene naljade sarnasuste ja erinevuste põhjendusi otsida nende ajaloolisest taustast, et avada huumori ja sotsiaalsete olude vastastikmõju.

3.1. Kas naljandid kirikutegelastest võrsuvad ajaloolisest reaalsusest või kujuteldavatest oludest?

Eesti religioonilugu on ühelt poolt mõjutatud Euroopa mõistes hilisest ristiusustamisest, mis tekitas kuni uusajani püsinud vastristitud eestlaste kuvandi (Kala 1997). Sellele lisandus XVII sajandist alates protestantlik käsitlus rahvausundist kui paganlusest, mille all mõeldi nii eelkristlikke uskumusi kui ka katoliiklikke rahvakombeid. Nii kujunes siiani käibel olev stereotüüp eestlastest kui järjekindlalt muinasaegset paganlust alles hoidvast rahvast. XVIII ja XIX sajandil kerkisid Eestis luterliku kiriku kõrvale pietistlikud usulised äratusliikumised (eriti vennastekogudus), mille rahvalähedased ja karismaatilised tegevused võttis rahvas hästi vastu. Äratusliikumiste kriitika valitseva kiriku suhtes sobis üldise meelsusega: maarahvas ei olnud rahul saksakeelsete või halvas eesti keeles peetud teenistustega ning kiriku maksukogumispoliitikaga, esines sotsiaalseid ja majanduslikke pingeid. Rahulolematule suhtumisele andsid hoogu XIX sajandil kirikuvastased mõttesuunad rahvuslike äratajate hulgas. Nii on sügavalt religioosne Kreutzwald (vt Holberg 1933) kirjutanud: „Minema kõik papid ja kus kurat kõik pimedusemehed, siis alles võime vaimu võitudest sõnakese kaasa rääkida” (Kreutzwaldi kirjast Koidulale, 16. veebruar 1871, tsit Lepik, Raud 1953: 226). Ehkki XX sajandi esimesel poolel oli luterlik kirik Eestis domineeriv, kahanes selle aktiivne liikmeskond pidevalt. See oli ka põhiline aeg, mil koguti rahvapärimust, ning enamik religiooniteemalisi naljugi on kogutud 1930. aastatel, mil kirikul oli ühiskonnas küll austusväärne, ehkki pidevalt kahanev roll. 1950.–1960. aastate aktiivse religioonivastase kampaania tulemusel taandus kiriku positsioon veelgi (Remmel 2011), kuid hakkas taas tugevnema 1980. aastatel. Kümneni lõpul ja 1990. aastatel valitses Eestis peaaegu et religioonivaimustus: traditsioonilise kiriku kõrval tunti huvi esoteeriliste ja kaasaegse paganluse voolude vastu (Altnurme 2018: 306). See lahtus peagi, ning esile on kerkinud hoopis kontseptsioon eestlastest kui maailma kõige vähem religioossest rahvast (Jaanus, Unt 2011), kelle hulgas usklikuna defineerib end vaid 20% elanikkonnast (Maasoo 2015).

Valgevenes on kristlik religioon olnud mittemateriaalse kultuuri oluline aspekt keskajast alates (Smolik, Kuchto 2014: 12). Domineerivad konfessioonid – peamiselt rooma- ja kreekakatoliiklus, hiljem vene õigeusk – vaheldusid vastavalt (vene- või poolameelsele) poliitilisele olukorrale kuni XVI sajandini. Roomakatoliiklus sai eriti mõjukaks pärast Leedu suurvürstiriigi (mille osa Valgevene oli) liitmist Poola kuningriigiga 1569. aastal. Peatselt pärast seda sõlmiti Bresti unioon (1596) ning loodi Bütsantsi liturgilist traditsiooni järgiv uniaadikirik, mille tagajärjel muutus olulisimaks konfessiooniks kreekatoliiklus. XVIII sajandi viimaseks aastakümneks, pärast Vene keisririigi koosseisu arvamist, oli 80% Valgevene elanikkonnast uniaadikiriku koguduse liikmed (Hryckievič 1993: 119). Pärast uniaadikiriku ärakeelamist Valgevene

territooriumil 1839. aastal sai domineerivaks vene õigeusk, mõjutades ka haridus- ja kultuurielu. Kuigi haritlaskond kritiseeris kirikut (vt nt Kalinoŭski 1863), oli suur osa peamiselt talupoegadest koosnevast rahvastikust usklik, käis kirikus ja pidas usku oluliseks. Pärast Oktoobrirevolutsiooni ja Nõukogude Liiduga liitmist algas pikaajaline agressiivne ateismikampaania, kuid vaatamata sellele, et religioon oli põlu all, nimetas 1937. aasta rahvaküsitluses lausa 57% valgevenelastest end usklikuks. Nõukogude Liidu lagunemise järel suurenes küsitluste põhjal otsustades usklike arv veelgi. Ent tänapäeval on kogudusse kuulumine pigem identiteediküsimus ning enamik ametlikke liikmeid ei tunne usutoimingutega hingelist seost (Makarevitš 2009: 106), regulaarselt käib kirikus vaid 7% elanikkonnast (Adzinočanka 2010: 130).

Kuigi eestlaste ja valgevenelaste ajalugu on erinev – nagu ka domineeriv konfessioon –, on hoiakud religiooni suhtes olnud sarnased. Selle põhjuseks on klerikute kõrgem sotsiaalne staatus, nende roll külakogukondades ja hariduselus ning kahe riigi sarnane kogemus nõukogudeaegse religioonivastase propagandaga. Kuid pärast mõlema riigi taasiseseisvumist 1991. aastal on eestlaste ja valgevenelaste suhtumine religiooni võtnud erineva suuna: kui Eestis mängis religioon olulist rolli taasiseseisvumise protsessis (tekis usubuum, vaimustuti kirikuskäimisest, ristiti lapsi ja käidi leeris, tutvuti uute usunditega), siis Valgevenes jäi kirik, kuigi uuenev ja aina aktiivsem, iseseisvumistuhinas tagaplaanile. Isegi kõige suurem, õigeusu kirik sõltus valitsevate poliitiliste jõudude huvidest (Breskaya 2012: 151). XX ja XXI sajandi vahetusest alates näeme vastassuunalisi muutusi: Valgevenes tugevnes religiooni kui institutsiooni staatus ja see on saanud (vähemalt formaalselt) rahvusliku identiteedi osaks¹⁷ (Titarenko 2009: 13). Samal ajal Eestis vaimustus vaibus, kirik jäi ühiskonnas suhteliselt marginaalsesse rolli ning kujunesid välja hoopis individuaalse religioossuse vormid (Altnurme 2018: 308).

Eesti ja valgevene naljades leidub kontekstipõhiseid naljaerisusi, näiteks keelenaljade suur osakaal Eestis, kuid üldiselt domineerivad sarnased motiivid. Nõukogude perioodi uurijad seostasid XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse vaimulikevastaseid nalju rahvaliku ateismiga, kuid märksa tõenäolisem on, et kirikutegelasi pilkavad naljad on seotud ennekõike sotsiaalsete suhetega ning lihtrahva poolt vaimulikele projitseeritud omadustega (ennekõike vagadusnõuetega). Lisaks tuleks arvestada sotsiaalseid olusid ning eri rühmade ettekujutusi teineteisest.

3.2. Jõujooned sotsiaalsetes oludes ja huumoris

XIX sajandi naljades kirikutegelastest on põhiliseks motiveerivaks pingellikaks suhted vaimulike ja lihtsate talupoegade vahel. Nii Eestis kui ka Valgevenes kuulusid kirikule suured maavaldused (Paniucič 2002: 156), samuti moodustasid klerikud sotsiaalselt eraldiseisva, kõrgema klassi. Eraldi tasustatud töö oli ristimine, laulatamine, matusetalituste läbiviimine ja muu selline. Sageli tundusid selliste teenuste eest küsitud summad ebaõiglaselt

¹⁷ Viktorija Boretskaja (2017: 277) väidab, et õigeusklikkus on Valgevenes pigem etnilise kui religioosse identiteedi osa.

suured (vt ka allmärkus 12). Nii on juba XVII sajandist teada, et talumehed hiilisid nende maksude, ennekoike matuseraha, maksmisest kõrvale (Blumfeldt 1937: 31).

XX sajandi keskel pilatakse ägedast religioonivastasest kampaaniast kantuna piiratud ja naiivseid usklikke, ühiskondlikust kriitikanõudest lähtuvalt aga ka absurdini viidud ateismi. Tänapäeval, kui globaalse kultuuri mõjud on tugevad, peegeldub naljades lihtsustatud kuvand vaimulikust, kes püüab end teiste konfessioonide esindajate ja ilmalike seas keerulistel aegadel kuidagi maksma panna.

Naljad kirikutegelastest rõhutavad moraali- ja eetikaküsimusi ja see eristab neid näiteks mõisnike kohta räägitud naljadest, isegi kui osa kujutlusi ja naljatekste kattub. Vaimulikele omistatud kõrged moraalinõuded tulenevad kristlikust õpetusest, mida nad talurahva seas levitasid. Huumor tekib selliste suhete põhjal, milles tajutakse vastuolulisust või ebaõiglust (Davies 2011: 272–273): nalja rääkija tajub teravalt, et see, kuidas asjad tema meelest on (kleerikud on majanduslike huvidega, maistest naudingutest huvitatud grupp) ja kuidas nad tegelikult peaksid olema (kleerikud peaksid olema teenäitajad, vaimse arengu ja heaolu eest seisev ning materiaalistest väärtustest mitte hooliv grupp), ei lange kokku. Naljad seavad vaimulike maine ja staatuse moraali ja eetika asjatundjatena küsimärgi alla ja toovad nad sotsiaalselt kõrgemalt positsioonilt rahvaga samale tasemele.

Tänapäevane poliitikute kohta käibiv huumor järgib sarnast mustrit: rahvas vaimustub võimalusest tuua võimalolijad „alla” enda hulka, näidata neid tavaliste või veel madalamate (sh rumalate, paheliste jne) inimestena, kes samuti eksivad nagu iga teine inimene. 1990. aastatel puhkenud kirikutegelase Illar Hallaste ja ajakirjanik Kati Murutari skandaal on siinkohal sobilik näide. Murutar väitis, et tuntud ühiskonnategelane, vaimulik ja poliitik Hallaste kasutas Pärnus viibides lõbumaja teenuseid, millele järgnes meedias hulk mõlema osapoole kirglikke sõnavõtte ning debatte. Sellega kaasnes Hallaste perekonna avaldatud kogumik „Kati anekdootid”, kus leidis tekste, nagu „Kuidas tapab Kati kalu? – Ta uputab neid”¹⁸ (Hallaste 1998: 5), ning kohe seejärel Hallaste-anekdootide paiskamine internetti. Samal ajal on selge, et Hallastel ja Murutaril puudub sarnasus blondiinide, miilitsate ja muude klassikaliste anekdootitegelastega, kellest räägitavaid nalju kasutati ümber töödelduna. Oluline on hoopis akt ise, naeruvääristamine (või püüd seda teha, sest nimetatud anekdootikampaania ei osutunud väga tulemuslikuks, vt ka Joon 2002). Olukord, kus naisajakirjanik kehastus prostituudiks, et tabada tuntud ühiskonnategelane ametile sobimatult käitumiselt, pakkus tegelikkuses ironiseerimisvõimalusi kogu avalikkusele ja mängis kätte ka vahendid, nt naljades nagu „Kati pärast ööd Illari korteris: „Ja korter on Sul ka pisike...””¹⁹. See (huumori)skandaal osutab, et tegelikud hoiakud-arvamused ja huumor on tinglikult ning väga kaude seotud. Naljade tõukepunktiks oli juhtum ise, selle

¹⁸ Paljud neist on sõna-sõnalt sarnased nt blondiininaljadega (vt Eesti keerdküsimused: 2935. tüüp).

¹⁹ <http://www.folklore.ee/~liisi/o2/otsing.php?hl=en&ie=utf-8&q=Kati+p%C3%A4rast+%C3%B6%C3%B6d+Illari+korteris&otsing=Anekdoodiotsing&kat=> (4. XI 2019). Teksti postitas kasutaja Nii veebikeskkonda Meie Naljaraamat 14. juunil 1998, see on arhiveeritud Eesti kaasaegsete anekdootide andmebaasis.

koomiline potentsiaal ning kummagi osapoole vastuolulised seisukohad, mille moraalse ja eetilise väärtuse avalikkus küsimärgistas.

Naljad pole kunagi ühiskonna ja selles valitsevate arvamuste otsene ega selge peegeldus. Tegu on kõverpeegliga, mis teatud aspekte eirab, valitud aga rõhutab mitmekordselt. Nõukogudeaegsed uurijad ja kogujad tegid ära suure töö, koondades ja korrastades religiooniteemaliste naljade kartoteeki ning avaldades vastavaid uurimusi. Nende publikatsioonide eesmärgiks oli tõestada rahvale omast kiriku- ja religioonivastasust, olgugi et huumorit ei saa võtta ajaloolise tõendusmaterjalina, sest see on mitmetähenduslik suhtlusviis.

Kirikutegelastega naljade teravik pole enamasti suunatud mitte religioonile ega religioossusele, vaid vastuoludele, mis valitsevad eetiliste ja moraalsete tõekspidamiste ning nende ellurakendamise vahel. Nii vaimulikke kui ka ilmalikke kirikutegelasi nähakse analüüsitud eesti ja valgevene naljades kõrgema klassi esindajatena. Seetõttu on kirikutegelaste ja nende pihta suunatud naljade inspiratsiooniks eelkõige tajutud koomilised kõrvalekalded moraalinormidest, mille järgimist oodati sotsiaalselt positsioonilt kõrgemal seisvatelt, vaimse eeskuju rolli täitvatelt klerikutelt.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT22-5 „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid”.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv (EKM ERA)

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKS = Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu

ERA II = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjad II

RKM II = Riikliku Kirjandusmuuseumi kogu II

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) folkloristika osakonna teadusarhiivi (EFITA) rahvaluulekogu

F03-13 = Eesti kaasaegsed kirikutegelasnaljad (2019)

Veebiallikad

Eesti kaasaegsed anekdoodid. Koost Liisi Laineste, 2004. <http://www.folklore.ee/~liisi/o2/>

Eesti keerdküsimused. Koost Piret Voolaid, 2004. <http://www.folklore.ee/Keerdkys/>
Facebook: Eesti Ekspress. <https://www.facebook.com/eestiekspress/>

Facebook: Pravoslavnye šutjat. [Православные шутят.] <https://www.facebook.com/orthodoxsmile/>

Forum umnyh ljudej. [Форум умных людей.] <https://forumnov.com/>

Pravoslavnyj molodežnyj portal Belarusi. [Православный молодежный портал Беларуси.] <http://dubus.by/modules/news/>

Meeldib.ee <http://meeldib.postimees.ee/>

Tut govorjat. [Тут говорят.] <https://talks.by/>

Vkontakte: APS / Akademija Porjadočnyh Seminaristov. [ВКонтакте: АПС / Академия Порядочных Семинаристов.] https://vk.com/aps_orthodox
 VKontakte: Pravoslavnye šutki. [ВКонтакте: Православные шутки.] <https://vk.com/pravjokes>
 VKontakte: Pravoslavnye šutjat. [ВКонтакте: Православные шутят.] https://vk.com/orthodox_smile
 YouTube: Batushka otvetit. [Batushka ответит.] <https://www.youtube.com/channel/UCfOMwpnqvDj49hTicfmhKDg>

Kirjandus

- Adzinočanka, Viktor, Transformacyja relihiynaj situacyi ŭ sučasnaj Bielarusi. – Relihija ta Socium, kd 3, nr 1, lk 127–135. [Віктар Адзіночанка, Трансфармацыя рэлігійнай сітуацыі ў сучаснай Беларусі. – Рэлігія та Соціум, 1 (3), 127–135.]
- Altnurme, Lea 2018. Mittekristlikud usundid ja usugrupid. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 300–308.
- Biaspaly, Zmitro (koost) 1970. Bielaruskija narodnyja žarty. Minsk: Bielarus. [Змітро Бяспалы, Беларускія народныя жарты. Мінск: Беларусь.]
- Blumfeldt, Evald 1937. Põhja-Eesti maakoguduste pastorate majanduslikust seisundist XVII sajandi lõpul. – Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 23–33.
- Boretskaja 2017 = Viktorija Boreckaja, Religioznost' studentov-pervokursnikov Gomel'sčiny: povedenčeskij komponent. – Religija i istorija: materialy v meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii, Minsk, 20.–22. aprelja. Toim Sergej Šatravskij. Minsk: Izdatel'skij tsentr BGU, lk 275–280. [Виктория Борецкая, Религиозность студентов-первокурсников Гомельщины: поведенческий компонент. – Религия и история: материалы V международной научно-практической конференции, Минск, 20-22 апреля. под ред. С. И. Шатравского. Минск: Изд. центр БГУ, 275–280.]
- Breskaya, Olga 2012. Model relacji między Cerkwią a państwem na Białorusi w kontekście postsekularyzacji społeczeństw europejskich – Politeja, kd 22, nr 1, lk 133–152.
- Capps, Donald 2006. Religion and humor: Estranged bedfellows. – Pastoral Psychology, kd 54, nr 5, lk 413–438.
- Davies, Christie 1990. Ethnic Humour Around the World: A Comparative Analysis. Bloomington: Indiana University Press.
- Davies, Christie 1998. Jokes and Their Relations to the Society. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Davies, Christie 2002. The Mirth of Nations. New York: Routledge.
- Davies, Christie 2011. Jokes and Targets. Bloomington: Indiana University Press.
- Davies, Christie, Kuipers, Giseline, Lewis, Paul, Martin, Rod A., Oring, Elliott, Raskin, Victor 2008. The Muhammad cartoons and humor research: A collection of essays. Toim P. Lewis. – Humor. International Journal of Humor Research, kd 21, nr 1, lk 1–47.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1895. Rahva nali. 175 naljakat jutukest. Tallinn: G. Pihlakas.

- Eisen, Matthias Johann (koost) 1896a. Teine rahva nali. 150 Hiidlaste, saarlaste, kihnlaste j.n.e. kentsakat jutukest. Tallinn: T. Turgan.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1896b. Kolmas rahva nali. 175 rahva suust üles kirjutatud kentsakat jutukest. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1897. Neljas rahva nali. 150 rahva suust üles kirjutatud kentsakat jutukest. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1901. Viies rahva nali. 165 rahva suust üles kirjutatud kentsakat jutukest. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1909. Eesti rahvanali. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann (koost) 1922. Eesti nalja. Tartu: Ed. Bergmann.
- Federowski, Michał (koost) 1903. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894. Kd 3: Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy, Nowogródka i Sokółki. Krakow: Wydawnictwo Komisji antropologicznej akademii umiejętności.
- Fiadosik, Anatol 1978. Problemy bielaruskaj narodnaj satyry. Minsk: Navuka i tehnika. [Анатоль Фядосік, Праблемы беларускай народнай сатыры. Мінск: Навука і тэхніка.]
- Fiadosik, Anatol (koost) 1984. Žarty, aniekdoty, humareski. Minsk: Navuka i tehnika. [Анатоль Фядосік, Жарты, анекдоты, гумарэскі. Мінск: Навука і тэхніка.]
- Fiadosik, Anatol 2005. Žarty, aniekdoty, humareski. Teine trükk. Minsk: Bielaruskaja navuka [Анатоль Фядосік, Жарты, анекдоты, гумарэскі. Выданне 2. Мінск: Беларуская навука.]
- Fiadosik, Anatol, Piatoŭskaja, Galina (koost) 1990. Čago na sviecie nie byvaje: antyrelihiynja kazki, aniekdoty, prykazki „schodnieslavianskich naroda”. Minsk: Navuka i tehnika. [Анатоль Фядосік, Галіна Пятроўская, Чаго на свеце не бывае: антырэлігійныя казкі, анекдоты, прыказкі „сходнеславянскіх народа”. Мінск: Навука і тэхніка.]
- Freedman, Leonard 2009. The Offensive Art: Political Satire and Its Censorship Around the World from Beerbohm to Borat. Westport: Praeger publishers.
- Hallaste, Katrin 1998. Kati anekdoodid. Tallinn: Illar Hallaste Õigusbüroo.
- Halubok, Eduard, Kalečyc, Alena, Bagdanovič, N., Nikolski, Mikalaj, Hrynblat, Majsiej (toim) 1940. Žančyna i bielaruskaj narodnaj tvorčasci. Minsk: Vydaviectva Akademii navuk BSSR. [Эдуард Галубок, Алена Калечыц, Н. Багдановіч, Мікалай Нікольскі, Майсей Грынблат, Жанчына ў беларускай народнай творчасці. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР.]
- Holberg, Selma 1933. Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus.
- Hryckievič, Anatol 1993. Unijackaja carkva na Bielarusi ũ kancy XVII – pačatku XIX stahoddziaŭ. – Chryscijanskaja dumka, nr 3, lk 118–132. [Анатоль Грыцкевіч, Уніяцкая царква на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XIX стагоддзяў. – Хрысціянская думка, 3, 118–132.]
- Huumor 1980 = Huumor. – Eesti Päevaleht: Estniska Dagbladet 30. VII, nr 56 (4542).
- Jaanus, Eva-Liisa, Unt, Marge 2012. Eestimaalaste religioossus Euroopa taustal. – Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimuladist. Toim Eerik Jõks. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, lk 213–229.

- Joona, Liisi 2002. Anekdoot mainekujunduse tööriistana. Hallaste ja Murutari juhtumite analüüs. – Teekond. (Pro folkloristica 10.) Toim Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 15–32.
- Jõelähtme kiriku kroonika II. Tlk Ülle Mölder, toim Fred Puss. 2014. [e-raamat.] <http://maarakirik.ee/web/userfiles/downloads/kroonika2.pdf> (6. XI 2019).
- Kabašnikaŭ, Kanstancin, Fia dosik, Anatol 1960. Bielaruski narod ab relihii. Minsk (n.p.). [Канстанцін Кабашнікаў, Анатоль Фядосік, Беларускі народ аб рэлігіі. Мінск: б. в.]
- Kachanoŭski, Hienadz (koost) 1989. Hej, smali, stralaj, malanka! Satyra i humar Zachodniaj Bielarusi 1920–1939 hh. Minsk: Vydaviectva SK KPB. [Генадзь Каханоўскі, Гэй, смалі, страляй, маланка! Сатыра і гумар Заходняй Беларусі 1920–1939 гг. Мінск: Выдавецтва ЦК КПБ.]
- Kala, Tiina 1997. Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi. – Kleio. Ajaloo Ajakiri, nr 2, lk 3–8.
- Kalinoŭski, Kastus 1863. Mužyckaja praŭda, nr 6. [Кастусь Каліноўскі, Мужыцкая праўда, 6.] http://knihi.com/Kastus_Kalinoŭski/Muzyckaja_prauda_6.html
- Kolm peotäit mulda 1934 = Kolm peotäit mulda... Lihtsa inimese viimne retk. – Need, kes matavad tasuta. – Esmaspäev. Piltidega nädalaleht 9. XII, nr 50.
- Krikmann, Arvo 2002. Sisseyuhatavat huumorist ja rahvanaljast: ained, mõistet, teooriad. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 833–847.
- Krikmann, Arvo 2012. Sissevaade rahvanaljandite tüpoloogiasse. [Veebileht.] <http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/nljtypol.htm> (7. XII 2018).
- Kõpp, Juhan 1937. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Laineste, Liisi, Fia dotava, Anastasiya 2017. Globalisation and ethnic jokes: a new look on an old tradition in Belarus and Estonia. – The European Journal of Humour Research, kd 5, nr 4, lk 85–111.
- Lepik, Mart, Raud, Liis (koost) 1953. Fr. R. Kreutzwald 1803–1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lõbusat vahelugemist 1960 = Lõbusat vahelugemist. – Vaba Eestlane 5. III 1960, lk 8.
- Lätt, Selma 1957. Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lätt, Selma, Rüütel, Ingrid (koost) 1963. Kelle peale sa loodad? Valimik usu ja kiriku vastaseid rahvaluuletekste. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Maasoo, Kai 2015. Elust, usust ja usuelust. – Religioonisotsioloogiline uuring „Elust, usust ja usuelust 2015”. Tulemuste esmatutvustus. Pressikonverentsi abimaterjalid 15. 06. 2015 kell 11.00 Rahvusraamatukogu kuppelsaalis. Eesti Kirikute Nõukogu, Tallinn, 2015. [Võrgumaterjal.] http://www.ekn.ee/doc/uudised/EUU_2015_pressikonverents_15062015_materjalid_web.pdf (5. XI 2019).
- Makarevitš 2009 = Zoja Makarevič, Problema religioznosti v srede studentčeskoj molodeži. – Chryscijanstva ŭ historyčnym liosie bielaruskaha naroda. Kd 2. Toim Edmund Jarmusik. Hrodna: HrDU, lk 104–108. [Зоя Макаревич, Проблема религиозности в среде студенческой молодежи. – Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа. Частка 2. Рэд. Эдмунд Ярмусік. Гродна: ГрДУ, 104–108.]
- Nikolski, Mikalaj (toim) 1939. Bielaruski narod suprac papoŭ i relihii. Zbornik falklornych tvoraŭ. Minsk: Vydaviectva AN BSSR. [Мікалай Нікольскі, Беларускі народ супраць папоў і рэлігіі. Зборнік фальклорных твораў. Мінск: Выдавецтва АН БССР.]

- Oinas, Felix J. 1969. *Studies in Finnic-Slavic folklore relations. Selected papers.* Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- O'ring, Elliott. 2003. *Engaging Humor.* Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Paniucič, Viačaslaŭ 2002. Ziemleŭladannie i ziemlekarystannie. – *Historyja sialanstva Bielarusi sa staražytnych časou da 1996 h. Kd 2: Historyja sialanstva Bielarusi ad reformy 1861 hoda da sakavika 1917.* Toim V. Paniucič. Minsk: Bielaruskaja navuka, lk 156–165. [Вячаслаў Панюціч, Землеўладанне і землекарыстанне. – Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 года да сакавіка 1917. Рэд. В. Панюціч. Мінск: Беларуская навука, 156–165.]
- Põldmäe, Rudolf 1941a. Rahvanaljandi olemusest. – *Eesti Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 9–25.
- Põldmäe, Rudolf 1941b. Kirik ja pastor eesti rahvanaljandites. – *Eesti Keel ja Kirjandus*, nr 5–6, lk 420–430.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor.* Dordrecht: Reidel.
- Raudsep, Loreida 1961a. Kirik ja ristiusu õpetus eesti rahvaloomingu peegelduses. – *Religiooni ja ateismi ajaloo eestis.* Koost Ea Jansen. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 190–224.
- Raudsep, Loreida 1961b. Eesti rahvaluulekogudes leiduvad meieisapalve paroodiad. – *Keele, kirjanduse ja rahvaluule küsimusi.* (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 6.) Toim Richard Kress. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 141–153.
- Raudsep, Loreida 1969. *Antiklerikale estnische Schwänke.* Tallinn: Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Institut für Sprach- und Literaturforschung.
- Raudsep, Loreida 1976. Miks tuli kirikhärrat seljas kanda? Naljanditüüp AT 1791. – *Saaksin ma saksa sundijaks.* Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 365–416.
- Raudsep, Loreida 1983. Rahvanaljandite kogumine, publitseerimine ja uurimine Eestis. – *Kui ma pääsen mõisast.* Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 119–156.
- Rommel, Atko 2011. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus.* (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Romanov, Jevdokim 1887. *Belorusskij sbornik.* Kd 3: Skazki. Vitebsk: Tipolitografija G. A. Malkina. [Евдоким Романов, Белорусский сборник. Вып. 3: Сказки. Витебск: Типо-литография Г. А. Малкина.]
- Shifman, Limor 2014. *Memes in Digital Culture.* Cambridge: MIT Press.
- Smolik, Alaksandr, Kuchto, Ljudmila 2014. *Historyja bielaruskaj kulturalahičnajaŭ dumki.* Minsk: BDUKM. [Аляксандр Смолік, Людміла Кухто, Гісторыя беларускай культуралагічнай думкі. Мінск: БДУКМ.]
- Zaleski, Adam, Kabašnikaŭ, Kanstancin, Fiadosik Anatol (koost), Kraŭčanka Ivan (toim) 1961. *Antyrelihiŭnyja kazki, častuški, prykazki.* 2. tr. Minsk: Vydaviečtva AN BSSR. [Адам Залескі, Канстанцін Кабашнікаў, Анатоль Фядосік, Іван Краўчанка, Антырэлігійныя казкі, частушкі, прыказкі. 2-ое выд. Мінск: Выдавецтва АН БССР.]

- Titarenko, Larisa 2009. Modeli nacional'noj identičnosti naselenija Belarusi i perspektivy ih razvitija. – *Filosofija i social'nye nauki*, nr 13, lk 9–13. [Лариса Титаренко, Модели национальной идентичности населения Беларуси и перспективы их развития. – *Философия и социальные науки*, 13, 9–13.]
- Van Herck, Walter 2011. Humour, religion and vulnerability. – *Humour and Religion*. Toim H. Geybels, W. Van Herck. London: Continuum, lk 191–203.
- Vasilevič, Uladzimir, Fiadosik, Anatol (koost) 1979. Chto z'eŭ prasvirku: antyrelihiynja kazki i žarty ruskaha, ukrainskaha i bielaruskaha narodaŭ. Minsk: Mastackaja litaratura. [Уладзімір Васілевіч, Анатоль Фядосік (скл.), Хто з'еў прасвірку: антырэлігійныя казкі і жарты рускага, украінскага і беларускага народаў. Мінск: Мастацкая літаратура.]
- Viikberg, Jüri 1997. Anekdoodiraamat. Naeruga eilsest. Eesti anekdoot 1960–1990. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/Nlj_viiikberg.pdf (6. XI 2019).
- Viivik, Allar 2006. Brežnevi kulmud – Stalini vuntsid kõrgemal tasemel. – *Õhtuleht* 21. XII.
- Watters, Clare 2011. Being Berlusconi. Sabina Guzzanti's impersonation of the Italian Prime Minister between stage and screen. – *Studies in Political Humour: In Between Political Critique and Public Entertainment*. (Discourse Approaches to Politics, Society and Culture 46.) Toim Villy Tsakona, Diana Elena Popa. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamin's Publishing company, lk 167–190.

Liisi Laineste (snd 1978), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), liisi@folklore.ee

Anastasiya Fiadotava (snd 1991), MA, Tartu Ülikooli doktorant, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna nooremteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anastasiya.fiadotava@folklore.ee

Tõnno Jonuks (snd 1974), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivateadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), tonno@folklore.ee

Clergy jokes in Estonia and Belarus in the 19th–21st centuries

Keywords: folk humour, joke, humorous tale, clergy, religion

Clergy jokes play with contradictions between normative and actual behaviour. The normative role of the clergy is to set an example and engage primarily with the spiritual world, but jokes hint at a potential of violating that role. The vices that the clergy display in humorous tales and jokes are exaggerated and mostly related to the material or bodily, which is something that they as carers for the mind and soul should be wary of.

The aim of this article is to describe the connection between humour and social reality, taking clergy jokes as a case in point. The analysis is based on comparative samples, from Estonia and Belarus, of humorous tales, jokes and examples of visual humour from the late 19th century up to the present day. Taking into account the changing cultural, ideological and political context of the jokes in the sample,

it is possible to add some necessary insight into this understudied area. The article will (1) give an overview of the historical background of the jokes, (2) analyse its influence on the status and collection of jokelore, and (3) describe the content of clergy jokes in a diachronic and comparative perspective.

Liisi Laineste (b. 1978), PhD, Estonian Literary Museum, Folkloristics Department, senior researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), liisi@folklore.ee

Anastasiya Fiadotava (b. 1991), MA, University of Tartu, doctoral student, Estonian Literary Museum, Folkloristics Department, junior researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anastasiya.fiadotava@folklore.ee

Tõnno Jonuks (b. 1974), PhD, Estonian Literary Museum, Folkloristics Department, leading researcher, (Vanemuise 42, 51003 Tartu), tonno@folklore.ee